

*Н. М. Харченко-Кушнір,
аспірант кафедри економічної теорії та маркетингу,
Львівський національний університет імені Івана Франка*

ІДЕЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В КОНЦЕПЦІЇ "ІДЕАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ" АРИСТОТЕЛЯ

Стаття присвячена дослідженню проблематики середнього класу в працях Аристотеля. Аналіз показує, що термін "середній клас" перебуває у використанні не лише в останні десятиліття, а й впродовж понад двох тисяч років. Аристотель вважає, що середній клас є гарантом стабільності у суспільстві та ефективним державним менеджером.

The article is devoted research of problems of middle class in labours of Aristotle'. An analysis shows that term "middle class" is in the use not only in the last decades but also during over two thousand years. Aristotel' considers that a middle class is the guarantor of stability in society and effective state manager.

*Ключові слова: середній клас, державний устрій, політія, демократія, тимократія.
Key words: middle class, political system, policy, democracy, tymocracy.*

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

В умовах сучасного розвитку економіки України вважається, що одним зі стратегічних завдань держави є формування стабільної спільноти — середнього класу, щодо чого приймається безліч рішень, концепцій та програм, які не завжди реалізуються та не є ефективними.

У цій статті ми хочемо показати, що ідея середнього класу не є моментною, а лежить в позачасовому вимірі; показати, що фактично і роль середнього класу в суспільстві, незважаючи на історичні реалії та метаморфози, лише доповнюється, але кардинально не змінюється. Тому ми вважаємо за доцільне розпочати історичний екскурс у поглядах на роль середнього класу з часів Античності — з ідей Аристотеля.

Метою статті є аналіз поглядів Аристотеля на роль і місце середнього класу в його концепції "ідеальної держави".

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Безперечно, що дослідження проблематики середнього класу сьогодні є надзвичайно популярною. Багато сучасних дослідників досліджують її як з точки зору економіки, так і з погляду соціології та політології. Проте питання дослідження ідей середнього класу в поглядах Аристотеля піднімається нечасто. Звісно, що більшість підручників, посібників, хрестоматій та монографій у царині історії економічної думки в контексті загального розгляду економічних поглядів Аристотеля згадують і про його ідею середнього класу.

Щодо останніх вітчизняних публікацій, то чітко окресленого акцентованого дослідження даного аспекту економічних поглядів Аристотеля майже не зустрічається, проте деякі автори, як-от В. Бебик, в загальному досліджують економічні погляди Аристотеля [2]. Дехто із дослідників, наприклад, В. Козьма та В. Рябіка [4; 6] в контексті вивчення еволюції поглядів різних дослідників приділяють увагу й концепції Аристотеля.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Модель Аристотеля може видатись надто теоретичною, якщо не брати до уваги того, що всі шість термінів, якими користується автор "Політики" для визначення різних видів державного устрою, були в обігу у греків у 4 ст. до н.е. Навряд чи існували якісь серйозні розбіжності в тому, що розуміти під монархією, тиранією, аристократією, олігархією, демократією.

Наприклад, Платон в своїх "Законах" говорить про всі ці види державного устрою як про щось загальновідоме, що не потребує пояснень. У "Державі" мова йде про аристократію, олігархію, демократію, тиранію [5, с. 54—56; 1, с. 110].

Нас цікавить тут не співвідношення моделей Аристотеля та Платона, а тільки відображення в давньогрецькій літературі даних термінів. Нез'ясованим залишається термін "політія". Платон у "Державі" розміщує між аристократією та олігархією те, що він називає тимократією, тобто такий устрій, який займає середнє місце між двома названими і для якого характерна суміш добра і зла, надання людям "змішаного права", шанування золота, срібла і деякі інші особливості. Відсутність у Платона точних визначень не дозволяє ідентифікува-

ти його тимократію з яким-небудь із існуючих в Греції державних устроїв. Це швидше проміжний устрій, призначений для того, щоб перекинути місток між двома політичними реальностями — аристократією та олігархією; першу філософ вбачав у спартанському державному устрої, приклади другої були дуже поширені в сучасний йому час.

Термін "тимократія" використовує й Аристотель у своїй "Нікомаховій етиці"; його філософ вбачає найбільш адекватним для позначення державного устрою, ґрунтованому на майновій диференціації. У "Політиці" для позначення державного устрою, за якого влада знаходиться в руках більшості — середнього класу громадян, що володіють певним визначеним цензом і управляють державою в інтересах всіх громадян, Аристотель використовує термін "політія" [3].

Такий державний устрій, як стверджує Аристотель, підходить для всіх полісів. Цей державний устрій, який філософ не видає за ідеальний, є прийнятним і здійсненним, не потребує наявності у громадян чеснот, що перевищують можливість звичайних людей; він не розрахований на виховання, що відповідає найближчій природним даним і сприятливим зовнішнім обставинам. Він забезпечує громадянам щасливе життя, адже при ньому немає перешкод для реалізації чеснот. Таке становище, згідно з Аристотелем, складається там, де середній прошарок громадян кількісно переважає багатіїв та бідняків, разом взятих чи хоча б один із цих прошарків. Про політію Аристотель говорить, що вона зустрічається рідко і у небагатьох. Дійсно, такий устрій нечасто зустрічався в грецьких полісах. Однак не можна вважати його чимось, що існувало лише в уяві Аристотеля. В п'ятій книзі "Політики" є згадки про реальне існування політії [1, с. 133—139].

Аристотель, хоча й знаходив в минулому і сьогоденні мало прикладів "середнього" устрою — набагато менше, ніж прикладів демократії, олігархії, монархії, аристократії, — тим не менше політія для нього не утопія, раз вона може існувати й існувала в історичній дійсності. Особливого значення набуває твердження Аристотеля про те, що на противагу встановленому звичаю не бажати рівності, але або прагнути володарювати, або терпляче переносити своє підкорене становище якийсь "єдиний муж" визнав себе прихильником "середнього" устрою. Це місце зазвичай розуміють в тому значенні, що Аристотель знайшов у минулому в одному з грецьких полісів державного діяча, який ввів ввірцевий, на думку філософа, устрій. Відповідно до такого загальноприйнятого тлумачення дослідники шукали в різних полісах і в різних епохах того "єдиного мужа", якого має на увазі Аристотель. Однак причини мовного характеру привели до іншого розуміння даного тексту. Перш за все, мова йде не про державного діяча минулого, а про людину, яка протиставляється попереднім діячам. Згодом цей діяч провадить гегемонію в грецькому світі, а не володарює в якомусь з грецьких полісів.

Однак, в словах Аристотеля ледь помітно можна вгледіти, що цей "єдиний муж" ввів на практиці "середній" державний устрій. В ньому природніше усього уявити Олександра Македонського. Можливо, що юний македонський володар послухав свого вчителя і принаймні на словах погодився сприяти введенню в грецьких полісах того устрою, переваги якого обґрунтував перед ним Аристотель у своїх лекціях-бесідах.

Аристотель був упевнений, що йому вдалося переконати свого царського учня у думці про насадження в грецьких полісах устрою, при якому державні справи вирішують громадяни середнього достатку. Для македонської влади такий порядок, окрім інших, мав і ту перевагу, що забезпечував спокій у грецьких полісах, тобто забезпечував надійний тил під час походу македонян на Схід. Бо "середній устрій" є, за

Аристотелем, єдиним, за якого виключені внутрішні міжусобиці.

Наявність декількох видів державного устрою пояснюється множинністю частин, з яких складається держава. Перш за все, ми бачимо, що всі держави складаються із сімей; з цієї маси сімей одні сім'ї зазвичай бувають багатими, інші — бідними, треті мають середній достаток; з числа багатих і бідних перші володіють зброєю, інші нею не володіють. Простий народ становлять, в свою чергу, землероби, торгівці, ремісники; багаті знову ж таки відрізняються в міру свого багатства і за розмірами належної їм власності. До відмінностей, що зумовлені багатством, приєднуються ще відмінності у походженні, у чеснотах, а також за іншими ознаками [1, с. 102].

Аристотель відзначає, що існує декілька видів демократії та олігархії. Неминуче участь в управлінні беруть або всі вищезгадані групи населення, або одні з них приймають, інші — ні. Проте він вважає, що, коли управління державою очолюють землероби і ті, хто має середній достаток, тоді держава управляється законами. Ті, хто мають середній достаток, повинні жити працюючи, бо не можуть жити постійно відпочиваючи; внаслідок цього, поставивши вище усього закон, вони збираються на народні збори лише у випадку необхідності. Решта громадян можуть брати участь в державному управлінні лише після набуття встановленого законами майнового цензу. І якщо би це право не було надано всім, то вийшов би олігархічний устрій; надати ж усім можливість мати дозвілля неможливо [1, с. 108].

У кожній державі є три частини населення: дуже заможні, вкрай незаможні і треті, які знаходяться посередині між тими та іншими. Оскільки, на загальноприйнятій думку, помірність і середина — найкраще, то, очевидно, і середній достаток з усіх благ найкраще. При його наявності легше всього бути раціональним; навпаки, важко бути раціональним людині надто прекрасній, надто сильній, надто знатній, надто багатій чи, навпаки, людині надто бідній, надто слабій, надто пригнобленій у своєму суспільному становищі. Люди першого типу стають переважно нахабами і великими шахраями. Люди другого типу часто стають злодіями і дрібними шахраями. Одні ж злочини здійснюються через нахабство, інші — через підлість. Більше того, люди обох цих типів не ухиляються від влади, але ревно прагнуть до неї, а одне й інше приносить державі шкоду. Люди першого типу, маючи надлишок благополуччя, сили, багатства, дружніх зв'язків і т.п., не жаліють і не вміють підкорятися. І це спостерігається вже вдома, з дитячого віку: розпещені розкішшю, в якій вони живуть, вони є неслухняними ще у школах. Поведінка людей другого типу через надмірну незабезпеченість надзвичайно пригноблена. Таким чином, одні не здатні володарювати і вміють підкорятися тільки тій владі, яка проявляється у хазяїв над рабами; інші ж нездатні підкорятися будь-якій владі, а володарювати вміють тільки так, як володарюють хазяї над рабами. Формується держава, що складається з рабів і хазяїв, а не із вільних людей, де одні переповнені заздрощами, інші — зневагою. А такого роду почуття дуже далекі від почуття дружби в політичному спілкуванні, яке повинне ґрунтуватися на дружній основі. Згадані ж нами люди не бажать навіть йти однією дорогою зі своїми противниками.

Держава більш за все прагне, щоб у ній були всі рівні та однакові, а це характерно переважно людям середнього достатку. Таким чином, якщо виходить із природного складу держави, неминуче випливає, що держава, яка складається із людей середнього достатку, буде мати і найкращий державний устрій. Ці люди не прагнуть до чужого добра, як бідняки, і не посягають на те, що їм не належить, подібно до бідняків, що прагнуть майна багатіїв. І оскільки ніхто на них і вони

ні на кого не мають зла, то і життя проходить в безпеці. У контексті цього звучить і теза Фокіліда: "Багато "середнього" — найбільше благо; жити в державі я бажаю середнім" [1, с. 116]. Стає зрозуміло, що найкраще державне спілкування — те, що досягається за участю людей середнього достатку, і ті держави мають хороший устрій, де середній прошарок представлений більшістю, де він — у кращому випадку — сильніший обох крайнощів чи принаймні кожної з них окремо. Об'єднавшись з тою чи іншою крайністю, вони забезпечують рівновагу і не допускають переваги противників. Тому найбільшим благополуччям для держави є те, щоб її громадяни володіли власністю середньою, але достатньою; а у тих випадках, коли вони володіють надлишком, а інші ж нічого не мають, виникає або крайня демократія, чи олігархія в чистому вигляді, чи тиранія, саме під впливом протилежних крайнощів.

Стає очевидним той факт, що середній вид державного устрою найкращий, бо тільки він не призводить до внутрішніх міжусобиць; там, де середні громадяни багаточисленні, рідше бувають серед громадян конфлікти. Великі держави з тієї ж причини — тому, що в них багаточисленний середній прошарок, — менш схильні до конфліктів; в невеликих державах населення легше розділяється на дві частини, між якими не залишається місця для середнього класу, і майже всі стають там або бідними, або багатими.

Демократії, в свою чергу, користуються більшою порівняно з олігархіями безпекою; їх існування довговічніше завдяки наявності в них середнього класу громадян. Але, коли за відсутності середнього класу незможні переважать своєю чисельністю, держава опиняється в поганому стані і швидко рухається до занепаду.

На доказ висунутої Аристотелем тези можна навести той приклад, що найкращі законодавці вийшли з середовища середнього класу: звідти походили відомі грецькі реформатори Солон, Лікурґ і фактично більшість інших. Також стає зрозумілим і те, чому в більшості випадків державний устрій буває або демократичним, або олігархічним. Внаслідок того, що середній клас займає в державах часто незначне місце, ті з двох, які їх переважають, — або великі власники, або простий народ, — віддаляючись від середнього стану, "перетягують" державний порядок на свій бік, так що виходить або демократія, або олігархія.

Оскільки між простим народом і багатими виникають конфлікти і боротьба, то кому з них вдасться здолати противника, те й визначає державний устрій, причому не загальний і базований на рівності, а на чьому боці виявилась перемога, ті й отримують перевагу в державному устрої в якості винагороди за перемогу, і одні встановлюють демократію, інші — олігархію. І ті два грецьких поліси, яким належало верховенство в Греції, насаджували у відповідності із своїм державним устроєм в інших державах, один — демократію, інший — олігархію.

Законодавець повинен при створенні того чи іншого державного устрою постійно приваблювати до себе середній клас громадян: якщо він буде видавати закони олігархічного характеру, він повинен мати на увазі середній клас; якщо закони в демократичному дусі, він повинен привчати до них середній клас. Тільки там, де в складі населення середній клас має перевагу або над обома крайнощами, або над однією з них, державний устрій може розраховувати на стійкість; не може бути побоювання, що багаті, ввійшовши в змову з бідними, ополчаться на середній клас: ніколи ні ті, ні інші не згодяться бути рабами один одного; якщо ж вони будуть прагнути створити таке становище, яке задовольняло би і тих, і інших, то їм не знайти ніякого іншого державного устрою, окрім середнього. Правити по черзі вони б не погодилися через недовіру один до одного.

Між тим, посередники користуються усюди найбільшою довірою, а посередниками і є в даному випадку людьми середнього класу. І чим державний устрій буде краще змішаний, тим він буде стійкішим. Багато законодавців, в тому числі ті, які мають на увазі встановлення аристократичного устрою, зазнають невдачі не лише внаслідок того, що вони надають надто багато переваг багатим, але й тому, що при цьому вони намагаються обійти простий народ [1, с. 118].

Не варто нехтувати тим, що той, хто став причиною могутності держави, — приватні особи, чиновники чи якась частина чи прошарок населення, — всі вони провокують конфлікти. Бо ж починають конфлікти або ті, хто задрить їх почесному становищу, або вони самі внаслідок досягнутої ними переваги не бажають залишатись у рівному становищі з іншими. Державний устрій змінюється і в тому випадку, коли виявиться, що протилежні частини населення держави, наприклад багаті і простий народ, зрівноважаться в кількості, а середніх громадян не буде зовсім чи буде їх зовсім незначна кількість. Якщо одна з вказаних частин досягне значної переваги, то інша не хоче ризикувати вступати з нею в боротьбу. Цим, між іншим, пояснюється і те, що відмінні за своїми чеснотами люди зазвичай не вступають в конфлікти: надто мало їх порівняно з більшістю.

Багато олігархій були скинуті внаслідок того, що вони мали надто деспотичний характер, чим і викликали гнів проти себе з боку деяких осіб, що користувались усіма правами.

Підсумовуючи міркування Аристотеля про "середній" устрій, можна зробити висновок: політія, "середній" державний устрій, опорою якого повинні слугувати громадяни середнього достатку, представляли для нього не лише теоретичний інтерес. Покладаючи надії на македонського царя, Аристотель вважав, що має підстави дивитися на свій умовно взірцевий устрій як на майбутнє грецьких полісів.

ВИСНОВКИ

Стає очевидним, що ідея середнього класу не нова, бо сягає своїми коріннями ще часів Античності — творить видатного філософа і мислителя Аристотеля. Безперечно, що сьогодні ми досліджуємо досить багато критеріїв ідентифікації середнього класу та ознак, які йому притаманні. Водночас нині стає популярним перенесення дослідження середнього класу в соціологічну площину, хоча бачимо, що ще Аристотель основним критерієм вважав саме критерій достатку (доходу), інші ж, що випливає з ходу його міркувань, були похідними, їх, на нашу думку, доцільно називати не "критеріями", а "ознаками".

Література:

1. Аристотель. Політика / Пер. з давньогрецької мови передм. О. Кислюка. — К.: Основи, 2000. — 239 с.
2. Бебик В. Філософія аріїв: Аристотел і Аристотель. — Доступно з: <http://www.novy.tv/forum/viewtopic.php?f=100&t=12269351>.
3. Доватур А.И. "Политика" Аристотеля // Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4. — М.: Мысль, 1983. — С. 38—52. — Електронний ресурс: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/aristot/intro.php.
4. Козьма В. Концепції середнього класу в західній історико-політичній традиції. — Доступно з: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1320>.
5. Платон. Держава / Пер. з давньогрецької мови Д. Коваль. — К.: Основи, 2000. — 355 с.
6. Рябіка В. Формування "середнього класу" в умовах сучасного суспільного розвитку. — Доступно з: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=26&c=351>.

Стаття надійшла до редакції 09.08.2011 р.